

Dansk landbrugsudvikling i det 18. århundrede. En oversigt

AF ERIK HELMER PEDERSEN

Indledning

Som indbydelsesskrift til universitetets fest 1888 i anledning af hundredårsdagen for Stavnsbåndets løsning udkom V. Falbe-Hansens pionerarbejde om det danske landbrugs økonomiske udvikling 1733-1807.¹ Året i forvejen havde han sammen med sin professorkollega i statsvidenskab William Scharling udgivet bind 2 i det stort anlagte samleværk »Danmarks Statistik«. Forud herfor lå 20 års forstudier i centraladministrationens (Rentekammerets) arkiver, suppleret op med materiale fra den ældre offentlige statistik og fra samleværker af Gregers Begtrup², M. L. Nathanson³, A. F. Bergsøe⁴ og Frederik Thaarup.⁵ En kommenteret gennemgang af prisforløbet, set i sammenhæng med oplysninger om landbrugets produktion og afsætning, leder her Falbe-Hansen frem til den konklusion, at de danske herremænd og bønder i de halvtreds år 1750-1800 mere end fordoblede produktionskapaciteten. Et heldigt sammentræf af fornuftig dansk toldpolitik, opadgående konjunkturer og reformlovgivning formede da udviklingen på den rette måde. Tro mod bogens titel udpeger Falbe-Hansen da også entydigt stavnsbåndsløsningen som selve den trylleformular, som i et nu får de økonomiske lænker på den danske bonde til at falde dumt til jorden.⁶

Ved Stavnsbåndsløsningens næste jubilæum i 1938 blev det overdraget historikeren Fridlev Skrubbeltrang at udarbejde en skildring af bondebefolkningens historie i tiden efter reformerne.⁷ På dette tidspunkt havde Skrubbeltrang mate-

1. Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne, set fra nationaløkonomiens standpunkt, 1. del, tiden fra 1733 til 1807, 1889 (1975).

2. Beskrivelse af agerdyrkningens tilstand 1) i Sjælland og Møn, I-II, 1803, 2) i Fyn, Langeland, Ærø, Lolland og Falster, I-II, 1806 og 3) i Nørrejylland, I-III, 1808-12.

3. Historisk-statistisk fremstilling af Danmarks national- og statshusholdning fra Frederik den fjerdes tid indtil nutiden, 2. udgave, 1844.

4. Den danske stats statistik, I-IV, 1844-53.

5. Udførlig vejledning til det danske monarkies statistik, I-VI, 1812-19.

6. Stavnsbåndsløsningen, s. 81ff.

7. Den danske bonde 1788-1938, 1938.

rialet klar til sin disputats⁸, hvori de sjællandske husmænd og landarbejdere med nogen forsinkelse fik deres plads i den historiske bevidsthed. Modsat økonomen Falbe-Hansen, som principielt udtrykte sig i rigshistoriske sammenfatninger, gik Skrubbeltang til de primærkilder, som direkte afspejlede landbefolkningens liv og arbejde. Når dette billede blev sammenholdt med reformlovgivningens konkrete resultater, kunne der påvises en betragtelig afstand mellem de fordele, gruppen af bønder høstede, og så de, der blev husmændene og landarbejderne til del. Falbe-Hansens nærmest abstrakte billede af landbosamfundets totaløkonomiske virksomhed fik her et socialrealistisk modstykke i skildringen af, hvorledes en talstærk undergruppe blev henvist til dårligt betalte serviceydelser over for de agrare foretagere. Og forude lå liberalismens lange århundrede, »med trange veje til forbedring af lønarbejdernes kår og fremme af småbrugets opkomst«, slutter Fridlev Skrubbeltang sin skildring.⁹

Mellem disse to, hver på sin måde, meget markante yderpoler i den historiske udforskning af Stavnsbåndsløsningen og dens forudsætninger befinder sig en række bidrag af højst forskelligt indhold. Een gruppe med navne som O. H. Larsen¹⁰, Sigurd Jensen¹¹ og Jens Holmgaard¹² har taget de økonomiske forhold op til nærmere drøftelse: Larsen i en gennemgående sammenkædning af udviklingen frem mod sin tids veluddannede, rentabilitetsbevidste andelsbonde, Jensen i en analyse af fæstebøndernes faktiske muligheder for at blive selvejere og Holmgaard i en afdækning af statsmagtens nærmest naturgivne interesse i at se skaren af velbeslåede skatteydere vokse år for år. Forskere som Hans Jensen¹³, Margit Mogensen¹⁴ og Claus Bjørn¹⁵ har derimod i deres studier anlagt socialhistoriske synsvinkler på deres behandling af hhv. beskyttelseslinjen i reformlovgivningen, Odsherred-bøndernes vilkår i reformårene og fæstebøndernes pletvise protester mod godsejernes vilkårlige magtudøvelse.

Hertil kan føjes en lang række afhandlinger og artikler, spredt rundt omkring i historiske tidsskrifter o. lign.¹⁶ Eftersom en del af disse bidrag vil blive nærmere

8. Husmand og inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800, 1940 (1974).

9. Sst., s. 375.

10. Landbrugets historie og statistik. Kortfattet fremstilling af det danske landbrugs tekniske og økonomiske udvikling. Trykt som manuskript, 1921 (3. udgave 1937).

11. Fra patriarkalisme til pengeøkonomi. Studier over dansk bondeøkonomi i tiden mellem midten af det 18. og midten af det 19. århundrede, 1950.

12. De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne. Erhvervshistorisk Årbog, IX, 1957, s. 29-56 – Landboreformerne – drivkræfter og motiver. Fortid og Nutid, XXVII. hefte 1, 1977, s.37-47.

13. Dansk jordpolitik 1757-1919, I. Udviklingen af statsregulering og bondebeskyttelse indtil 1810, 1936.

14. Fæstebønderne i Odsherred. Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750-1800. Skrifter udgivet af lokalhistorisk afdeling, nr. 4, 1974.

15. Bonde, herremand, konge. Bonden i 1700-tallets Danmark, 1981.

16. Claus Bjørn og Margit Mogensen har i Fortid og Nutid, XXVII, hefte 1, 1977, s. 48-66 givet en oversigt over litteratur om dansk landbohistorie 1959-1975.

omtalt i det følgende, vil behandlingen her blive indskrænket til en drøftelse af nogle hovedlinjer i de foreliggende behandlinger. Af økonomiske emner har især spørgsmålet om *foldudbyttet* været diskuteret.¹⁷ Når det alligevel ikke er lykkedes at nå frem til større enighed på dette vigtige punkt, skyldes det helt manglen på sikre oplysninger om de to beregningsfaktorer: udsæd og høstudbytte. Hvad landmændene fik for deres produkter og hvilke udgifter, de havde, og hvilken økonomi de på dette grundlag kunne etablere, vides der endnu mindre om.¹⁸ I sine økonomiske vækststudier afstår Svend Aage Hansen helt fra at sætte tal på udviklingen før reformtiden. »Som helhed kom landbruget næppe til at arbejde mere effektivt før reformperioden i slutningen af århundredet ...«, lyder hans vurdering.¹⁹

Selv om udskiftningen (og udflytningen) i hvert enkelt tilfælde har fået sociale konsekvenser, er det dog de økonomiske og landbrugstekniske sider af processen, forskerne især har beskæftiget sig med. En klassisk studie er Carl Rise Hansens og Axel Steenbergs undersøgelse af udskiftningen i tre sjællandske landsbyer.²⁰ Birthe Stig Jørgensen har i to arbejder vurderet den tilsvarende udvikling i det nordsjællandske krongodsområde.²¹ Ved at sammenligne modtagelsen af udskiftnings- og udflytningstilbudet hos pionerselvejerne i de kgl. ejede amter Hørsholm, Frederiksborg og Kronborg finder hun, at processen blev mest konsekvent – og dermed bedst – gennemført i de to sidstnævnte amter. Her ledede regeringen nemlig selv forhandlingerne modsat situationen i Hørsholm amt, hvor de nyetablerede selvejere selv skulle stå for det hele. Jørgen Dieckmann Rasmussens undersøgelse af udskiftningen i Københavns amt²² viser her en betydelig større udflytningsprocent (28%) end Hørsholmbøndernes beskedne 13%.²³

På det socialhistoriske område har Fridlev Skrubbeltrang mer end nogen anden i vor tid vist vejen gennem sin behandling af fæsteforholdene. I sin store fremstilling »Det danske landbosamfund 1500-1800« (1978) har han for de tre delperioder: 1660-1720, 1720-60 og 1760-1807 redegjort for udviklingen frem mod sædvanebestemte forhold på dette for fæstebønderne så vigtige område. I en

17. Jfr. nedenfor, s. 58-61.

18. Af prishistoriske undersøgelser foreligger fra dansk side kun et enkelt moderne værk, nemlig bd. I i serien *History of Prices and Wages in Denmark, 1660-1800*, 1958. Heri er publiceret de københavnske takster på brød, øl og kød tillige med de tilsvarende torvepriser på en række varer. I 1984 vil følge bd. II med priser fra danske godsregnskaber. En del af dette materiale ligger til grund for konjunkturbeskrivelsen nedenfor, s. 64-71.

19. Økonomisk vækst i Danmark, I:1720-1914, 1972, s. 13, 54-57.

20. Jordfordeling og udskiftning. Undersøgelser i tre sjællandske landsbyer. Videnskabernes Selskab. Hist.-filologiske skrifter, II:1, 1951.

21. Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland. Fra Frederiksborg amt 1966, (tr. 1967) s. 1-100. Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdsårsdagen den 5. august 1970, 1970, s.112-28.

22. Bønderne og udskiftningen. En undersøgelse af udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt med særlig henblik på bøndernes holdning, 1977.

23. Birthe Stig Jørgensen: Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt, s. 125.

vis forstand kom bønderne til at betale for den øgede socialsikring gennem den voksende hoveribyrd, som blev en konsekvens af hovedgårdsdriftens udvidelse og intensivering i det 18. århundrede. Også her har Fridlev Skrubbeltrang gjort en stor forskningsindsats, sådan som det afspejler sig i hans udgave af en »hoveridagbog« fra Løvenborg ved Holbæk.²⁴ To af Skrubbeltrangs elever: Birgit Løgstrup og Lotte Dombernowsky har i enkeltheder skildret, hvordan spørgsmålet om det forøgede hoveri udviklede sig på hhv. Løvenborg²⁵ og Egeskov på Fyn.²⁶

Som det fremgår af disse korte bemærkninger har forskningen indtil nu mest beskæftiget sig med de negative – og dermed mest iøjnefaldende – sider af bondetilværelsen: de, der udspringer af bondens afhængighedsforhold til herremanden. På en måde har dette kommet til at skygge for en nærmere udforskning af tab og gevinst, vurderet ud fra *godsejerens* synspunkt. Trods ulige styrke i kontraktforholdet var der faktisk her tale om to parter, som hver for sig kunne drage nytte af situationen. Når bonden ikke var på hovarbejde eller sad på træhest, virkede han jo som selvansvarlig jorddyrker. Denne indsats og dens resultater står desværre ikke aftegnet i godsets protokoller på samme måde som det retlige kontraktforhold mellem godsejer og bonde. Har en bonde, som var skrivekunsten mægtig, for sin egen fornøjelses skyld ført en dagbog eller journal over sin daglige dont, må en sen eftertid beklageligvis konstatere, at sådanne optegnelser kun i yderst få tilfælde er blevet bevaret.²⁷ En sjælden gang bankede godsforvalteren og hans skriverkarle på bondens dør for at holde mandtal over folk og fæ. »Synsforretningen« blev da det dokument, som for en eftertid vidner om bøndernes økonomiske og sociale situation. Et nærmere studium af de tilsvarende godsregnskaber ville sammen med synsforretningernes oplysninger kunne give os et rigt facetteret billede af fæstebøndernes vilkår, sådan som godsadministrationen opfattede eller måske snarere nedfældede dem.²⁸

Den, der vil søge at tolke disse oplysninger ind i en større økonomisk sammenhæng, vil dog ikke finde større hjælp i den eksisterende litteratur. Falbe-Hansen er den hidtil eneste, som har turdet binde an men en sådan tolkning. I sin fyldige og perspektivrige indledning til udgaven af C. D. Reventlows hyppigt omtalte,

24. H. M. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-97. Bol og by 7, 1973, passim

25. Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-72. Bol og By 8, 1974, s. 22-57.

26. Hoveriet til Egeskovgård. Gårdmandshoveriet indtil hoverialøsningen i det 19. århundrede. Historisk studier fra Fyn, 1, 1977.

27. En samlet oversigt over bondedagbogssituationen, sådan som den tegner sig i slutningen af 1970'erne, er meddelt i registranten Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie, udg. af Karen Schousboe, 1980.

28. Landbohøistorsisk Selskab har indtil nu publiceret tre bondedagbøger: 1) Fæstebonde i Nr. Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-1797, udg. v. Jens Holmgaard, 1969 – 2) Sognefoged i Stavnholt Lars Nielsens dagbog 1789-1794, udg. v. Jørgen Dieckmann Rasmussen, 1978, 3) Optegnelser fra Holevadgården 1767-1863. udg. v. Holger Rasmussen, 1982. Hertil slutter sig Ole H. Christensens udgave af: Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792, 1982.

men lidet kendte hoveribetænkning fra 1788 har Thorkild Kjærgaard søgt at sætte hoverispørgsmålet ind i en større sammenhæng.²⁹ For Kjærgaard – og med ham andre forskere i øvrigt³⁰ – må hoveriets stærke vækst i løbet af det 18. århundrede ses som et udtryk for godsejernes bestræbelser på at få jordkapitalen passende forrentet. Den udvej at lade landgilden og andre sædvanebestemte afgiftsydelser regulere i overensstemmelse med konjunkturernes udvikling var ikke farbar.

I et kapitel med overskriften »Hovedgårdsdriftens udvikling og hoveriets stigning i 1700-tallet« søger Kjærgaard at belægge sin tese med samtidige vidnesbyrd, ikke mindst fra Reventlows egen betænkning. Som Kjærgaard selv gør opmærksom på³¹, ved vi realiteter ikke meget om hoveriets vækst i løbet af det 18. århundrede. Vi ved heller ikke meget om, hvordan bønderne vurderede deres situation som afgiftsydere og som hoveriarbejdere. Der er noget naturstridigt i forestillingen om, at 5-6 på hinanden følgende generationer af fæstebønder uden at gøre spor modstand lod sig forvandle fra selvhjulpne jorddykere til frustrerede pløje- og gangkarle på hovedgården. De selv, deres karle og piger og deres 6-8 bæster ikke at forglemme skulle da i det mindste have deres daglige underhold på den hjemlige bedrift. En ganske god part af kongerigets 60.000 bønder har formentlig klaret sig ganske pænt i stavnsbåndets århundrede. Datidige kilder som nutidige aviser siger som regel mere om de nødstedtes situation end om foretagssomme, økonomisk duelige landmænd. Vi er tilbøjelige til at opfatte den tids bondelandsby som rammen om et fattigt, usselt liv, hvor vilkårene stort set var ens for alle. Faktum er imidlertid, at der kunne være endog store forskelle i beboernes økonomiske og sociale status. Man kan således ikke være uenig med Kjærgaard, når han tager til orde for en genvurdering af bondens situation forud for Stavnsbåndsløsningen. Derimod kan man nok diskutere den forklaringsmodel, han anvender.

Han opererer i sin bevisførelse med en opdeling i tre delperioder, hvis nøjere afgrænsning er bestemt af konjunkturforløbet. Årene 1700-1750 karakteriseres som en tid, hvor nogle godser lå underdrejede for tidens storme, mens atter andre – og dermed flertallet velsagtens – moderniserede og intensiverede sig ud af krisen. På en måde foregreb de faktisk omlægningen i det efterfølgende århundrede. Materialet er dog for spinkelt til at kunne bære vidtgående konklusioner.

For årene 1750-1800 arbejder Thorkild Kjærgaard med en teori om een stor opgangsperiode, hvor godsejere såvel som bønder lige ivrigt søgte at gøre gode tider endnu bedre. Blot et flygtigt opslag i datidige kilder viser da også, at udviklingen for alvor vendte omkring 1750. Lige så tydeligt er det dog – og det kunne Kjærgaard godt have betonet stærkere – at fremgangen ikke er lige mærkbar i alle de fem årtier, det her drejer sig om. Havde han f.eks. udnyttet Jens

29. Konjunkturer og afgifter, C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet, 1980.

30. Se note 25 og 26.

31. Anf.arbejde, note 58, s. 207.

Holmgaards kildeudgave af Rentekammer-indberetningerne 1778 om kornhøsten og dens udnyttelse³², kunne han have anvendt en sand syndflod af kritiske godsejer-udtalelser om de nærmest uduelige bønder, knuget til jorden af jordfællesskabets lænker.³³ Med baggrund i netop disse indberetninger vurderer Fridlev Skrubbeltrang da også situationen noget mere pessimistisk end Thorkild Kjærgaard: »De store landbrugstekniske fremskridt nåede først mod reformtidens slutning ud til et anseligt mindretal af bondestanden ...«³⁴

Selv om Kjærgaards opfattelse ikke på alle punkter holder for en nærmere prøvelse, har han dog med den fremsatte hypotese henledt opmærksomheden på et væsentligt og stadig uløst spørgsmål omkring landbrugets økonomiske udvikling i det 18. århundrede. Man kunne formulere det på følgende måde: Hvad kunne motivere en godsejer resp. en bonde til at forbedre sin bedrift, ja endog lægge den helt om? Med nogen forsigtighed kunne man her sætte begreberne tradition og innovation op mod hinanden. Den traditionelt tænkende godsejer må da antages at være tilfreds med den faste, omend noget lave forrentning af sit jordegods, han kan opnå ved at indkassere de sædvanebestemte afgifter og ydelser og ved at lade en forpagter udnytte hovedgårdsjorden for en nærmere aftalt periode som fastholdt i en forpagtningskontrakt.

Allerede her træder en hidtil noget overset figur ind på scenen nemlig herregårdforpagteren. Ganske vist nævnes han med større eller mindre respekt i den historiske litteratur³⁵, men derved er det blevet. Som bonden har forpagteren ikke efterladt sig arkiver, der kunne have gjort det muligt at se, hvor stor en del af kagen han bemægtigede sig. Den har næppe været helt lille, eftersom mange forpagtere med tidens fylde selv blev godsejere. Ved hjælp af godsforvalterbreve og andet materiale fra landets godsarkiver vil det dog være muligt at klarlægge, hvordan han brugte hovedgårdsjorden og hvordan han til dette formål disponerede over hoveriydelserne.³⁶

Fra den traditionelle til den moderne godsejertype: En ny tids herremand opstår, når konjunkturerne og tidsånd i forening tilsiger ham at søge at få sin kapital bedre forrentet. Bondens tilsvarende forvandling fra en sædvanetyngt selvforsyningsbruger til en markedsorienteret landbrugsforetager er en betydeligt mere kompliceret affære.³⁷

I dansk historieskrivning har man tit understreget den rolle, overgangen til

32. Indberetninger om kornavlén i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring. Bol og By 3, 1962.

33. Udtalelserne fra amtmændene og godsejerne er i øvrigt stemt så enstonigt, at man får en mistanke om, at der her foreligger en art »bestilt« arbejdet.

34. Det danske landbosamfund 1500-1800, 1978, s. 402.

35. Se f.eks. Ole H. Christensens indledning til Storlandbrug under omformning, jfr. note 28.

36. Forpagterens rolle i opkruningsprocessen omkring hovedgårdshoveriet i det 18. århundrede er et uafklaret og vigtigt spørgsmål i dansk landbo- og landbrugshistorie.

37. I artiklen Dansk landbrugshistorie 1750-1973. Erhvervshistorisk Årbog, XXVI, 1975, s. 124-51, har jeg søgt at skildre denne udvikling.

selveje har – eller tænkes at have – betydet for denne forvandling. Ser man imidlertid nøjere på en Edv. Holms argumentation, slår det een, hvor stærkt han her betoner de sociale og politiske sider af spørgsmålet.³⁸ Må man end på en på en række punkter erklære sig mindre enig med Thorkild Kjærgaard i dennes skildring af det, han kalder gårdmandslinjen i dansk historieskrivning³⁹, er det dog ubestrideligt, at det ideale billede af bonden som fri, selvbestemmende samfundsborger her har domineret på bekostning af samme som landmand, som økonomisk foretager. Går en Falbe-Hansen ikke helt så langt som Edv. Holm, tildeler han dog som allerede nævnt de økonomiske og politiske faktorer samme vægt.

Disse betragtninger såvel som det efterfølgende må ikke opfattes som en polemisk stemt afvisning af andre udviklingsfaktorer end de økonomiske, hvordan de så må opfattes. Det er ret indlysende, at Stavnsbåndsløsningen, taget i bredeste forstand, har sin selvskrevne plads i det historiske forløb. Alligevel kan man ikke se bort fra, at der nu er behov for at belyse 1700-tallets danske jordbrugervirk-somhed ud fra dens placering i en større sammenhæng. Og for at udtrykke det endnu mere banalt, er der her ikke tale om at betragte udviklingen før år 1700 som historien om et primitivt, stillestående bondesamfund. De senere års land-vindinger inden for såvel middelalderens som nyere tids landbohistorie⁴⁰ har på overbevisende måde skildret, hvorledes landmændene til enhver tid har søgt at udnytte forhåndenværende ressourcer inden for rammerne af de engang givne muligheder. Udover de politiske og sociale grænsedragninger har enhver periode haft sine økonomiske spærremekanismer. Teknikkens ufuldkommenhed i forbindelse med en manglende viden om økonomiske sammenhænge er et par af disse spærrebomme.

I stedet for en »nationaløkonomi« havde man da en række »lokaløkonomier«, hvor de økonomiske duelige såvel inden for som uden for landmændenes kreds udnyttede de forhåndenværende muligheder. I landsbyen eksisterede en økonomisk lagdeling mellem velstående og mindre velstående bønder og mellem bønder og andre beboere. Nogle havde flere ressourcer og spillemuligheder til rådighed end andre. Christen Andersens dagbog⁴¹ er et godt bevis herpå, hvor meget man end vil betegne ham som en mindre typisk bonde. I kapitel III til »Husmand og Inderste« har Fridlev Skrubbeltrang som den første og hidtil eneste forsker søgt at sammenstille de eksisterende tællingsresultater i skattemandtal o.

38. Kampen om landboreformerne i Danmark i slutningen af det 18. århundrede, 1888.

39. Gårdmandslinjen i dansk historieskrivning. Fortid og Nutid, XXVIII, hefte 2, 1979, s. 178-91.

40. Se f.eks. Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen, 1968 – Erland Porsmose: Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel, I-II, 1981. – Torben Grøngaard Jeppesen: Middelalderlandsbyens opståen, kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder, 1981.

41. Jfr. Karen Schousboes indledning til Bondedagbøger, s.12-13.

lign. med tilstandsbeskrivende oplysninger i godsarkivalier som skiftedokumenter, skifte- og fæsteprotokoller, jordebøger og regnskaber. Herigennem fremstår det billede, at når den stærkt voksende husmands- og landarbejdergruppe (på Sjælland) ikke helt blev bragt til tiggerstaven, skyldes det først som sidst »gruppens beskedne tilknytning til jorddyrkningen ...«⁴²

Gennem en EDB-anlagt undersøgelse kunne man da gå det skridt videre at registrere alle forekommende oplysninger om den enkelte persons økonomiske gøren og laden. Alt afhængig af materialet kunne man så danne sig et billede af lokaløkonomiens vækstmuligheder. I den tidligere nævnte artikel i Erhvervshistorisk Årbog 1975 har jeg da søgt at vise, hvorledes man kan forestille sig bondens etapeopdelte tilpasningsmuligheder over for afgørende ændringer i økonomiske grundlag.

For at undgå, at den lokaløkonomiske analysemetode kommer til at fremstå som en serie af udokumenterede påstande, må skildringen heraf følges op af en konkret anvendelse på et givet materiale. På dette sted må opgaven da i stedet blive den at søge klarlagt den ramme, inden for hvilken lokaløkonomierne – og til syvende og sidst nationaløkonomien – udvikler sig i løbet af det 18. århundrede. Det efterfølgende skal ses som et forsøg på at uddybe det billede som Falbe-Hansen skitserede for snart hundrede år siden og som Fridlev Skrubbeltrang og andre har arbejdet på at give historisk indhold.

Afsætningsmulighederne

Det er en historisk kendsgerning, at dansk landbrug altid har fungeret som et eksporterhverv. Var det i 1600-tallet især den syd- og sydvestgående eksport af levende kreaturer (»øksne«) og kød, som nationaløkonomisk betragtet spillede den største rolle⁴³, var udførslen af korn til Norge og til Østersø-byerne i Nordtyskland bestemt ikke uden betydning. Konjunkturedgangen fra 1640'erne og de store nationale ulykker i 1650'erne: pestepidemierne og svenskekrigene presede dog den tidligere så givtige øksneeksport stærkt tilbage, og selv om der skete en mærkbar forøgelse af eksporten til Holland og det nordtyske område før og efter år 1700⁴⁴, var det tydeligt, at dansk landbrugseksport nu måtte se sig om efter andre markeder. Det hører også med i billedet, at de kongerigske købmænd i stigende grad blev skubbet ud af øksnehandelen til fordel for studeprangere fra hertugdømmerne.⁴⁵ Handelspolitiske vanskeligheder i 1720'erne i form af en told-

42. Husmand og inderste, s. 373.

43. Se f.eks. Svend Aage Hansens disputats: Adelsvældens grundlag, 1964 jfr. Erling Ladewig Petersen: Fra standssamfund til rangsamfund 1500-1700. Dansk social historie 3, 1980.

44. H. V. Gregersen: Toldsted ved hærvejen. Arnkielernes hjemstavn. Urnehovedegnens oksehandlens historie, 1978, s. 129-48.

45. Sst., s. 148f.

krig med Holland⁴⁶, og en pengepolitisk strid med Hamborgs bankvæsen tvang yderligere eksporten nedefter. Det økonomiske tilbageslag i årene efter 1730 gjorde bestemt ikke situationen bedre, men gennem det meste af århundredet lykkedes det dog at opretholde en ganske pæn eksport af kreaturer og kød.

I denne situation måtte det norske marked for danske landbrugsprodukter få stigende betydning. Nok stod den norske trælasteksport til England i stampe til midten af 1780'erne⁴⁷, men uanset vigende eksportindtjening behøvede landet dog korn til at brødføde en voksende befolkning. Den danske korneksport dertil blev da i stor udstrækning betalt med norsk træ, jern, fisk, tjære m.v. De to modsatrettede hensyn inden for dobbeltmonarkiets rammer blev da søgt tilgode- set gennem et norsk monopol på Danmarks forsyning med jern 1730 og et tilsvarende dansk »kornmonopol« på det søndenfjeldske Norge 1735. Trods en noget hidsig debat mellem norsk og dansk forskning om fordele og ulemper ved denne ordning må det nøgternt konstateres, at Danmark og hertugdømmerne gennem hele monopolperioden 1735-88 uden større besvær kunne forsyne det søndenfjeldske Norge med det nødvendige korn uden samtidig at tilsidesætte »forsyningspligten« over for monarkiets øvrige dele.⁴⁸

Til de traditionelle tre markeder: det tysk-hollandske kødmarked og de to kornmarkeder: det baltiske og det norske kom senest fra begyndelsen af 1770'erne et marked for dansk korn i England.⁴⁹ Engelske toldopgørelser viser nemlig, at der i 1773 indklareredes korn fra Danmark til en værdi af £ 26.332. Disse tal antyder, at eksporten da har været i gang en del år forinden, selv om man ikke på dette grundlag kan afgøre med sikkerhed, om kornet kom fra kongeriget eller fra hertugdømmerne. De beklageligvis lidt spredte oplysninger, vi har om dansk samhandel med Østersø-området, viser at de århundredgamle forbindelser til de nordtyske hansestæder stadig var intakte. – Det var ikke alene skipperne fra sydlige danske købstæder, som fragtede korn, kød, flæsk, smør, ost og andre landbrugsvarer til en by som Lübeck for derefter at hjemtage så forskellige varer som humle, hør, glas, krydderier og nürnbergerkram. Et stigende antal skibe fra Flensborg og Ærø (Marstal) viste sig efterhånden i de danske provinshavne og ved anløbssteder i nærheden af danske godser.⁵⁰

46. Edv. Holm: Danmark-Norges historie, I, 1891, s.206-12 – Albert Olsen: Handelen Holland-Danmark. Forbindelsen mellem de to lande gennem tiderne, udg. af Knud Fabricius, L.L. Hammerich og V. Lorenzen, 1945, jfr. Gregersen, anf. arbejde, s. 186.

47. Stein Tveite: Engelsk-norsk trælasthandel 1640-1710, 1961, jfr. Birgit Nüchel Thomsen m.fl.: Dansk-engelsk samhandel 1661-1963, 1966, s. 48-54.

48. I en utrykt specialeafhandling En kvantitativ og prishistorisk analyse af det dansk-norske kornmonopol 1735-88, 1971, har cand. mag. Sven B. Nielsen klarlagt, at Danmark og hertugdømmerne gennem hele perioden havde korn i overskud tilstrækkeligt til at forsyne det søndenfjeldske Norge.

49. Birgit Nüchel Thomsen, anf. arbejde, s. 51.

50. Anders Monrad Møller: Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinsers søfart i det 18. århundrede. Esbjerg 1981, passim.

Landbrugseksportens sammensætning

Falbe-Hansen gengiver i sin bog en række tal, hentet fra »ministeriernes arkiv«⁵¹, hvorefter den danske korneksport til Norge 1730-40 gennemsnitligt udgjorde lidt over 200.000 tdr. pr. år. Halvdelen heraf var malt, mens rug og byg tegnede sig for 80.000 tdr. Desuden eksporteredes til »fremmede steder« godt 24.000 tdr. korn og kornvarer pr. år 1730-35 og 50% mere i de næste fem år. Omvendt måtte Danmark i de samme perioder importere hhv. 24.000 og 17.000 tdr. pr. år. Det giver en overskudseksport pr. år på godt 220.000 tdr. Martfeldts efterladte papirer viser tilsvarende en årlig overskudseksport på 335.000 tdr. i årene 1763-71 og 525.000 tdr. 1774-85 eller med andre ord en tredobling siden 1730'erne.

Også Nathanson opererer med et pessimistisk stemt udgangspunkt, idet han anslår Danmarks samlede korneksport i Frederik IV's tidsalder til kun at andrage 200.000 tdr. om året.⁵² Edvard Holm anfægter dog gyldigheden af disse tal ved at påpege, at der ikke findes nogen toldopgørelser fra 1720'erne.⁵³ Nathanson bringer også tal fra 1760'erne, der skulle vise en så beskednen korneksport som 3.000 tdr. om året.⁵⁴ Samme forf. oplyser i øvrigt, at eksporten af korn og kornvarer 1774-85 gennemsnitligt androg næsten 730.000 tdr. om året, hvoraf alene de 502.745 tdr. gik til Norge. Importen til Danmark var i samme periode næsten 69.000 tdr. om året.⁵⁵ Som tidligere nævnt er det også i denne periode, at korneksporten til England rigtig kommer i gang.

Stigende mængder af dansk korn gik henimod århundredets slutning til hertugdømmerne. De allestedsnærværende Ærø-skipperne fungerede her som mellem-mænd mellem danske provinskøbmænd og godsejere på den ene side, og brændevinsbrændere og købmænd i Flensborg, Altona og Hamborg på den anden.⁵⁶ Det må bestemt have ærgret danske købstadsbrændere at de samme skibe udlosser masser af akvavit, tilvirket af derboende destillatører på basis af dårligt, dansk bønderkorn.

Det kan i det hele taget ikke nægtes, at netop spørgsmålet om tilvirkning af øl og brændevin forplumrer billedet af en formentlig stærkt stigende korneksport fra Danmark gennem de sidste årtier af det 18. århundrede. Eksempelvis fragtedes en del kornprodukter og brændevin til danske besiddelser i det fremmede, især

51. Stavnsbåndsløsningen, s. 33-37.

52. Nathanson, anf. arbejde, s. 391.

53. Danmark-Norges historie, I, s. 81, note 7.

54. Nathanson, anf. arbejde, s. 428. N. præciserer også, at når Erik Pontoppidan i værket *Oeconomisk Balance*, s. 66, nævner, at korneksporten fra Danmark og hertugdømmerne androg 556.000, så menes dermed alene eksporten til monarkiet.

55. Sst., s. 515f. Bemærkninger i de indkrævede kornindberetninger fra 1778 kunne dog tyde på, at det norske marked måtte bedømmes som ret vigende i slutningen af 1770'erne (Indberetninger om kornavlens, s. 79, 102, 109 og 125.)

56. Nathanson, anf. arbejde, s. 567 og 591.

Vestindien, men det er hartad umuligt at skønne over størrelsen af denne eksport for slet ikke at tale om dens betydning for dansk landbrugsøkonomi.⁵⁷

På denne baggrund virker det ikke spor mærkeligt, at der i samtiden herskede stor usikkerhed om korneksportens stigningstakt gennem det 18. århundrede. Landøkonomen C. Olufsens beregninger fra årene 1796-98 viser således en stigning i overskudseksporten fra Danmark og hertugdømmerne fra godt 200.000 tdr. pr. år i 1730'erne til knap 1 mill. tdr. på beregningstidspunktet, altså en femdobling. Dette tal vil Nathanson reducere til 600.000, da Olufsen efter hans opfattelse må have skrevet et nul for meget!⁵⁸ Falbe-Hansen hælder dog nærmest til den anskuelse, at Olufsen har ret. Indtil det må lykkes at finde bedre tal, må det nok henstå som uafgjort, om Danmarks korneksport tre- eller femdobledes i det 18. århundrede.

Vender vi os herfra til eksporten af animalske produkter, er tallene om muligt endnu mere spredte og usikre. Ganske vist har vi for udførslen af stude (øksne) en række tal fra toldoprævningen ved de forskellige toldsteder, indtil kvæghandelen liberaliseredes gennem forordningen af 11. juni 1788, men oplysningerne lader sig kun vanskeligt sammenligne fra periode til periode. Den relativt høje told på 2 rdl. 40 sk. pr. dyr eller en ca. 15-20% af værdien fristede desuden til smugleri i den helt store stil. Toldsvig langs grænsen mellem Danmark og Sønderjylland synes at have hørt til dagens orden. Førte man ikke-fuldfedede dyr, de såkaldte »græsøksne«, uden om tolden, forbrød man sig mod mere end een lov, eftersom det som regel var forbudt at eksportere disse. I årene 1701-47 var det dog tilladt at udføre græsøksne, når kreaturerne vel at mærke var købt på nørrejske markeder.

Den lovbefalede arbejdsdeling mellem studeproduktionens enkelte parter fastsatte som bekendt, at bønderne skulle producere græsøksne, d.v.s. over en 3-4 år lang periode, mens godsejerne og borgere i købstæderne på deres side havde eneret på at stalde i en 6 mdr. lang fedningsperiode fra omkring Mikkelsdag (29. september) til afdrivningen i april det følgende år. Herefter blev dyrene overtaget af studehandlere, som lod dyrene drive til det store marked i Wedel i Holsten. Som kontrolsystemet var indrettet, måtte eksporten af stude fra kongeriget kun foregå over 15 toldsteder: 4 i Jylland, 5 på Fyn og på Langeland og 6 på den sjællandske øgruppe.

For de to vigtigste toldsteder Kolding og Ribe, som alle selvgående dyr skulle passere på deres lange vandring ned til Wedel-markedet, findes der en række opgørelser. I århundredets første tredjedel passerede gennemsnitligt en ca. 13.000 dyr forbi toldkontrollen hvert år. For årene 1734-39 er tallet knap 9.000 pr. år, 1740-46 ca. 11.000 og 1747-87 små 8.000 stk. For hele perioden 1700-87

57. Aage Rasch: Niels Ryberg 1725-1804, 1964, s. 122-69.

58. Nathanson, anf. arbejde, s. 599-601.

andrager tallet 950.348 stk.⁵⁹ Den bratte nedgang i 1734 forklarer Søren Alkærsig ud fra en henvisning til den voldsomme kvægsyge-epidemi, der da hærgede i Nordtyskland. Af forståelig frygt for tab på handelen begrænsede studehandlerne da indkøbene i Danmark.⁶⁰ På vejen ned mod Wedel passerede de store studeflokke og deres drivere en række toldsteder: Toldsted, Bov, Gottorp og Rensborg for blot at nævne de vigtigste steder. Den opgave står endnu tilbage at sammenligne tallene fra de enkelte toldsteder, således som Poul Enemark har gjort det for en tidligere periode.⁶¹

Hans V. Gregersens undersøgelser over kreaturpassagen ved Toldsted viser dog ganske store tal: 20.000 stk. omkring 1708-09, efterfulgt af pænt store toldbeløb til rekordåret 1741. I den efterfølgende periode op til kvæghandelens frigivelse i 1788 er toldbeløbet kun på 30-50% af tallene for århundredets første halvdel.⁶² Tilsvarende opgørelser fra Gottorp og Rendsburg viser omtrent det samme billede.⁶³

Nok så megen tale om toldsvig og andre forsyndelser mod kgl. forordninger kunne ikke skjule, at studeeksporten senest fra 1740'erne var på retræten, hvad enten årsagen nu var svigtende købekraft hos forbrugerne⁶⁴ eller ugunstige prisrelationer i forhold til korn.⁶⁵ I denne situation forsøgte såvel stat som private handlende ved forskellige lejligheder at fremme eksporten af saltet eller røget kød. Frankrig aftog i 1740' og 1750'erne en del saltet oksekød. Med staten som økonomisk garant leverede det københavnske købmandshus Ryberg & Thygesen fra og med 1756 store partier oksekød til Frankrig, opkøbt i Jylland og leveret i Aalborg.⁶⁶ I 1776 gik regeringen så vidt som til at begunstige slagtere i København, Aalborg, Århus og Randers, som ville eksportere kød fra jyske slagteøksne. Intet hjalp dog; fra 1780'erne svandt kødeksporten langsomt, men sikkert hen.⁶⁷

Den noget stærkere betoning af mejeribruget, som efter alt at dømme fandt sted i takt med kreatur- og kødeksportens tilbagegang, er dog noget sværere at

59. Søren Alkærsig: Om dansk studehandel i det 18. århundrede. Samlinger til jysk historie og topografi, 3.rk. bd. III, 1901-03, s. 534-38.

60. Sst., s. 537.

61. Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af det 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport, I-II, 1971.

62. Gregersen: Toldsted ved hærvej, s. 144-53 og 184-95.

63. H. Wiese und J. Bölts: Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert, Stuttgart 1966, s. 95-104.

64. Bent Schiermer Andersen: Staldgård – eller hollænderi? Forsøg på status ved 1782. Jyske Samlinger, Ny rk. VI,4, 1965, s. 379-422, især s. 401.

65. W. Abel: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Deutsche Agrargeschichte, II, 1962, s. 291f., jfr. Bent Schiermer Andersen, anf. arbejde, s. 401.

66. Rasch: Niels Ryberg, s. 46f. og 58-64. Det kostede statskassen en bunke penge, da Frankrig viste sig at være en dårlig betaler.

67. Schiermer Andersen, anf. arbejde, s. 385 og 402.

eftervise i eksportleddet end på produktionsplanet. I 1768 udarbejdede Niels Ryberg en betænkning om Danmarks udenrigshandel. Eksportens værdi blev her ansat til 938.000 rdl. på årsbasis, næsten 1/4 mill. højere end de officielle opgørelser tal. Hvor Jylland tegnede sig for hovedparten af kød- og kreatureksporten inkl. 10.000 stk. svin og 48 tons flæsk samt 300 tdr. smør, leverede Fyn alene 400 tdr. smør (og 15 tons voks). Lollands væsentligste bidrag var 8.000 tdr. hvede, Sjællands mest forædlede koloniprodukter.⁶⁸ Smørekporten fra Danmark skulle efter disse tal at dømme ikke engang nå op på 1.000 tdr. pr. år. Iflg. de officielle angivelser skulle hesteeksporten heller ikke udgøre mere end ca. 1.000 stk.⁶⁹

Forsyningen af hjemmemarkedet

Gennem 200 år har forskerne diskuteret, hvor meget Danmarks befolkning voksede i løbet af det 18. århundrede, og det sidste ord er næppe sagt eller skrevet i denne sag.⁷⁰ Den alm. accepterede opfattelse er dog den, at der over for en nogenlunde jævn tilvækst på 50% i årene 1700-85 står en fremgang på 10% de næste 14 år, således at tallet da er 929.000 mod ca. 560.000 et hundrede år tidligere. Der er altså tale om en relativt beskeden vækst gennem det meste af århundredet, mest som følge af den høje børnedødelighed. For landdistrikternes vedkommende var det især husmandsfamilierne, der tegnede sig for den største fremgang, for Sjællands og Møns vedkommende ikke mindre end 80%.⁷¹ Trods alt var der dog flere munde at mætte efterhånden som århundredet blev ældre. Datidens provinsbyer var ganske vist små⁷², men i hovedsagen skulle de hente deres forsyning med fødevarer fra omegnens landbrug, akkurat som de ekstra 40.000 københavnere. Poul Thestrups undersøgelser over levefoden i København 1730-1800 viser, at hver eneste af hovedstadens beboere gennem hele perioden havde rundt regnet ca. 3.000 gammeldags kalorier til sin rådighed, hvoraf 1/3 hidrørte fra animalske landbrugsprodukter.⁷³ En sammentælling af de vigtigste af Thestrups tal for den landværts forsyning af København giver følgende resultat for de to grænseår:⁷⁴

68. Rasch: Niels Ryberg, s. 253f. De officielle angivelser lyder på 616 tdr., jfr. Falbe-Hansen: Stavnsbåndsløsningen, s. 95.

69. Falbe-Hansen, anf. arbejde, s. 36, note 1.

70. Hans Chr. Johansens opsummering i Dansk social historie, 4, s. 50-100, giver den mest ajourførte oversigt over denne forskningsdebat.

71. Skrubbeltrang: Husmand og inderste, s. 366.

72. Odense og Aalborg voksede dog gennem perioden fra 3-4.000 indbyggere til små 6.000.

73. The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800, 1971, s. 55 jfr. appendix 2.91, s. 258f.

74. Sst., app. 2.111-2.212 og 2.311-2.64.

	1730	1800
Korn og kornprodukter	153.025 tdr.	339.888 tdr.
Øksne og køer	6.435 stk.	9.374 stk.
Oksekød	28.883 lispund	237.607 lispund
Mælk	24.303 tdr.	44.719 tdr.
Smør	1.973 tdr.	5.614 tdr.
Svin og grise	15.269 stk.	11.700 stk.
Æg	47.877 snese	113.972 snese

(NB! Året 1732)

Med alle de forbehold, der knytter sig til brugen af sådanne opgørelser, tyder de på en kraftigt stigende »forsyningspligt« for det danske landbrug. Tallene sættes yderligere i relief ved, at balancen mellem de vegetabiliske og de animalske bestanddele af hovedstadens kalorieforsyning forskydes til fordel for sidstnævnte.⁷⁵ Regner man som Nathanson med et årligt behov på 4 tdr. korn pr. individ⁷⁶, ville det danske hjemmemarked alene aftage 3,7 mill. tdr. i 1801 mod 2,2 mill. omkring år 1700.

Landbrugsproduktionen

I det foregående er meddelt spredte træk til belysning af det danske landbrugs markedsforhold i det 18. århundrede. På denne baggrund er det hensigten i det følgende at belyse, hvorledes landbruget tilrettelagde sin produktion. Allererst må det erindres, at et lavproduktivt landbrug som det daværende danske nødvendigvis må reservere et stort areal – og en væsentlig del af høsten – til næste års udsæd. Alt andet lige giver øget høstudbytte på én gang mere korn til foderbrug og større plads i sædskiftet til andre foderafgrøder, som på deres side giver mulighed for større udbytte i det efterfølgende kornskifte.⁷⁷

Desværre er vor viden om så væsentlige faktorer som størrelsen og sammensætningen af det besåede areal og det opnåede høstudbytte i det 18. århundrede svært beskeden. Det er også vanskeligt at arbejde med gennemsnitsstørrelser, når man tager de regionale forskelle i henseende til landbrugsstruktur, dyrkningsforhold og teknisk standard i betragtning. Normalt placerer man bondebruget på et noget lavere niveau end godsbruget, ihvorvel det i mange tilfælde var de selvsamme jorddyrkere, som i tur og orden drev godsets hovmarker og deres agre i

75. Jens Holmgaards anm. af Poul Thestrups værk i *Historisk Tidsskrift*, bd. 74, 1974, s. 448-54, især s. 453.

76. Nathanson, anf. arbejde, s. 603.

77. B. H. Slicher van Bath: *The Agrarian History of Western Europe A.D. 500-1850*, 1963, s. 18-25.

landsbymarken. Nægtes kan det dog ikke, at godset ved brug af bedre sædekorn, ved stærkere gødkning, ved mere hensigtsmæssige sædskifter og ved hovmarker-nes arbejdsmæssige forrang for bøndermarkerne skulle have større chancer for at få et godt høstudbytte end de underliggende fæstegårde. Var godsets landbrug desuden forpagtet af en dygtig og stræbsom forpagtertype, som forstod den kunst at spænde de to produktionsfaktorer: jorden og arbejdskraften for sin egen vogn, kunne der velsagtens fremstå foldudbytter af en helt anden størrelse end på dårligt drevne fæstegårde.

Blandt danske som udenlandske historikere har foldudbyttets størrelse til forskellige tider været særdeles omstridt. Den hollandske agrarhistoriker B. H. Slicher van Bath har på basis af ikke mindre end 11.500 enkeltdata om europæiske foldudbytter gennem 1.000 år ment at kunne etablere fire udviklingsfaser:⁷⁸

- fase A <3 fold i tiden 800-1250
- fase B 3-5,9 fold: Lande som England og Holland gennemløber denne fase på 250 år, hvorimod de nordiske lande samt Tyskland og Schweiz bruger ca. 550 år (altså perioden 1250-1800).
- fase C 6-8,9 fold: Her er det som nævnt England og Holland, som i tiden 1550-1750 kan rose sig af et så højt udbytte; Danmark først år 1800.
- fase D >9 fold: England og Holland fra 1750, Danmark et hundredår senere.

Overgangen fra én fase til den næste betyder ved samme kornareal en produktionsforøgelse på 60-70%.

Falbe-Hansen ville have kunnet erklære sig enig med Slicher van Bath i spørgsmålet om tidspunktet for overgangen fra fase B til C. Op til 1780'erne regner han med et gennemsnitligt foldudbytte på 5-6 på hovedgårdene på Sjælland og 4 på bøndergodset, derefter stiger det 1780-1810 med 1-2 fold begge steder, jfr. Gregers Begtrup's skøn for begyndelsen af det 19. århundrede.⁷⁹

Den senere diskussion blandt danske forskere falder i to faser: en første i årene 1937-40 med deltagelse af Sigurd Jensen og Fridlev Skrubbeltrang og en noget senere i 1970'ernes slutning, hvori deltager Gert Poulsen, Ejvind Slottved, Karl-Erik Frandsen og Karen Schousboe. Begge diskussioner har været ført i tidsskriftet »Fortid og Nutid«.

Nu afdøde Sigurd Jensen lagde for med en beregning af foldudbyttet ud fra bondeskifternes oplysninger om såvel såsæd som høstudbytte, når skiftet fandt sted lige efter høst. De anvendte skifter fra Roskilde Domkirkes gods gav da

78. B. H. Slicher van Bath: *The Yields of different Crops (mainly Cereals) in Relation to the Seed, c. 810-1820*. Acta Historiae Neerlandica, II, Leiden 1967.

79. Falbe-Hansen: *Stavnsbåndsløsningen*, s. 88-90.

forholdsvis lave udbytter: rug godt 3, byg 4 og havre maks. 5-6. På dette grundlag ville han da sætte minimumsudbyttet til *under* 3 fold.⁸⁰

Så lavt et tal kunne Fridlev Skrubbeltrang ikke godtage. Som han så det, indeholdt september-vurderingerne en række fejlkilder, først og fremmest derved, at de måtte bero på et skøn modsat skifter fra oktober og november, hvor der forelå tærskeresultater fra årets høst. Når Skrubbeltrang derefter anbefalede at bruge efterårsskifterne, skulle det ske med fornøden hensyntagen til et forbrug i september på 8-10% og til det faktum, at tienden iflg. sagens natur ikke indgik i vurderingen. Skrubbeltrangs tal for forholdet udsæd:avl, hentet fra skifter samstedts fra 1737-50, viste et udbytte på 350-400% større end udsæden. I realiteten var det faktiske høststudbytte endnu større, hævdede Skrubbeltrang, eftersom godsejeren ved beregningen af udsæden var tilbøjelig til at lægge en 15-20% til de faktisk udsåede mængder. På dette grundlag ville Skrubbeltrang da sætte det gennemsnitlige foldudbytte på bondejord til mindst 4,5 fold.⁸¹

I to senere indlæg i »Fortid og Nutid«, fremkaldt af Holger Munks disputats »Rytterbonden«⁸² fastslog Fridlev Skrubbeltrang, at høstindberetningerne til Rentekammeret fra og med 1771 regnede med foldudbytter af størrelsesordenen 4-5.⁸³

Holger Munk mente på sin side, at rytterbondens foldudbytter normalt ikke var højere end 3-4. Derimod påpegede han, at udsæden voksede betragteligt; for årene 1719-68 beregnede han stigningen til 34%, de 2/3 heraf i tidsrummet 1739-68, idet man hertil inddrog arealer fra overdrevene.⁸⁴ Skrubbeltrang og Holger Munk kunne dog have erklæret sig enige på et enkelt punkt: at byggen i løbet af det 18. århundrede blev den mest betydende kornsort med en andel på næsten halvdelen af kornarealet. Rytterbondens rugarealer udgjorde tilsvarende 1/3, havren knap 1/5.⁸⁵

Foldudbytte-diskussionens hidtil sidste runde begyndte med, at Gert Poulsen ud fra oplysninger i sogne-jordebøger fra Århus stift mente at kunne beregne foldudbyttet til 5, simpelthen ved at gange tiendeafgiften med 30 (en konge- eller kirketiende svarer til 1/30 af høststudbyttet) og derefter dividere det fremkomne tal med udsæden.⁸⁶ Denne metode fandt Ejvind Slottved af gode grunde alt for

80. Det 18. århundredes bondeskifter og deres kildeværdi. Fortid og Nutid XII, hefte 1, 1937-38, s. 159-72.

81. Bondeskifter og foldudbytte. Fortid og Nutid, XIII, hefte 1, 1939-40. s. 20-31.

82. Holger Munk: Rytterbonden. En landbrugs- og kulturhistorisk studie fra Vordingborg rytterdistrikt 1718-1768, 1955.

83. Om brugen af landbohistorisk talmateriale. Fortid og Nutid, XIX, hefte 3, 1955, s. 333-37 jfr. anm. af Holger Munks disputats, sst., s.333-37.

84. Munk, anf. arbejde, tavle 16, s. 343.

85. Sst., s. 175.

86. Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede. Fortid og Nutid, XXVI, hefte 3, 1976, s. 358-71.

usikker, eftersom de to talstørrelser ikke korresponderede særlig godt til hinanden, kronologisk som betydningsmæssigt.⁸⁷ En 3. deltager i debatten, Karl-Erik Frandsen, ville imidlertid slå til lyd for endnu højere tal for foldudbyttet: lidt over 5 i det jyske område og ikke mindre end 7 i Brenderup sogn på Fyn. Frandsens metode går i al korthed ud på at sammenholde udsædstal fra 1662 med oplysninger om det gennemsnitligt besåede areal 1682 og om høstresultatet 1678.⁸⁸

Man må nok erklære sig enig med Karen Schousboe, når hun i en opsummerende artikel udtaler sin tvivl om holdbarheden af sådanne beregninger. Med hendes ord må vi »kende til tiendeydelsens relevante beregningsgrundlag ...«, før noget sikkert kan udledes fra disse oplysninger. Selv fremlægger hun fire samtidige høstoptegnelser, nedfældet af 3 bønder og 1 præst. For rug og byg er gennemsnitsudbyttet 1)3,9 (gårdfæster under Lønbjerggård 1772-96), 2)4,7 (sognepræsten i Kullerup ved Nyborg 1678-84) 3)5,1 (selvejerbonde i Åsum ved Odense 1785-1791) og 4)6,0 (arvefæster i Gentofte 1750-1759). Alligevel mener Karen Schousboe, at bøndernes foldudbytte snarere ligger i nærheden af 4 end 6.⁸⁹

Uden for denne diskussion om 1700-tals foldudbytter står Knud Pranges udgivelse af nogle landøkonomiske optegnelser, sognepræsten i Vær ved Horsens nedfældede for årene 1771-80. En oversigt, betitlet »Balance-regning over udsæd, høst og udtærskning« gør det muligt at beregne følgende tal for foldudbyttet 1772-78: rug 5,2, byg 5,5, ærter 6,6 og boghvede 3,6. Som præsten selv bemærker, er det kun en mindre del af havren, som tærskes, og derfor kan der for denne kornsort ikke beregnes noget gennemsnitsudbytte.⁹⁰

Et godshistorisk baggrundsmateriale, uddraget fra diverse godsarkivalier i forbindelse med et større indsamlingsarbejde til det prishistoriske projekt ved Institut for økonomisk historie, København, indeholder en del oplysninger om forholdet mellem den bogførte udsæd og de faktiske tærskeresultater.⁹¹ Da vi ikke har mulighed for at kontrollere, om hele høsten eller blot en del heraf er blevet ført til tærskeloen, kan de fremdragne tal ikke betragtes som absolut sikre foldudbytter. I bedste fald kan de med nogen varsomhed bruges som indikatorer for det niveau, hvorpå høstudbyttet befinder sig på det pågældende tidspunkt. Nedenfor er bragt en kronologisk disponeret oversigt over disse oplysninger:

87. Tiendeafløsning og foldudbytte. Fortid og Nutid, XXVII, hefte 1, 1977, s. 74-80.

88. Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede. Fortid og Nutid, XXVII, hefte 1, 1977, s. 21-36.

89. Foldudbytte og bondeøkonomi. Fortid og Nutid, XXVIII, hefte 1, 1979, s. 35-49.

90. Bog om avlingen til Vær præstegård. Bol og By, 1.rk. nr. 6, 1972, s. 91f.

91. Materialet vil blive publiceret i den kommende udgave af bd. II af History of Prices in Denmark, 1660-1800.

År	Gods	Hvede	Rug	Byg	Havre	Ærter
1703-28 (m. spring)	Fussingø		3,0	6,0	4,5	
1734-42	Støvringgård		2,7	2,3	1,9	
1735 F	Halstedkloster (Baroniet Juellinge)	6,0	6,0	9,0		9,0
1747-51	Bregentved		5,3	4,4	4,2	
1756-66	Fuirendal	4,9	4,2	3,7	2,0	4,2
1763ff. F	Bregentved	9,8	6,0	9,0	6,3	
1767-78	Løvenborg	7,4	4,7	8,5	4,5	
1773-85	Giesegård	5,6	4,2	4,6	3,7	3,2
1774-1800	Frederiksgave		5,3	4,5	4,1	
1777-78 & 1780-84	Holsteinborg	6,0				
1778-81	Gaunø	5,5	3,8	3,7	2,6	
1779 F	Gaunø	8,0	6,0	6,0	6,0	
1790-1800	Tåsinge	6,8	6,2	7,6	7,3	

Note: »F« betyder, at der i dette tilfælde er tale om et skøn fra godsforvalterens side og ikke tal fra godsregnskaberne.

Hvor usikre oplysningerne end må forekomme, ser det dog ud, som om de samler sig om to niveauer med årene omkring 1750 som en rimelig grænsedragning, jfr. nedenstående opstilling:

	Hvede	Rug	Byg	Havre	Ærter
I: Før 1750	6	4	5	3	?
II: Efter 1750	7	5	6	5	4

I de høstindberetninger, som fra og med 1771 blev indkrævet af Rentekammeret⁹², findes også en række skøn over foldudbytter. Indberetningen fra Frederiksgave 1781 nævnes 7-8 fold af rug som »temmelig god høst«, medens 4-5 fold af havre og byg regnes som »mådelig«. For årene 1785-86 noteres 4-5 fold af rug og 3 fold af byg som »ringe«, medens 6-8 fold af havre får prædikatet »god«. I en polemik med en entreprenant forpagter nævner forvalteren på Fuirendal 8. januar 1785 et udbytte på 6 fold af alle sædarter som normalt.⁹³

Vi savner tilsvarende vurderingsudsagn for bøndernes avl. Når samtidige for-

92. RA., Rkt. 352.156-80.

93. Storlandbrug under omformning, s. 111.

fattere en sjælden gang udtrykte sig herom, skete det som regel i ret pessimistiske vendinger. Falbe-Hansen refererer et par steder sådanne skøn, især Gr. Begtrup's, men trods en advarsel om at sondre mellem pr. tønde land-udbytter og pr. tønde udsæd-udbytter står det ikke helt klart, hvordan oplysningerne skal tolkes. Dog synes det som om han regner med noget større foldudbytter på bondejord henimod slutningen af århundredet end i 1770' og 1780'erne, hvor tallet for Sjællands vedkommende »var mindst 4 fold ...«. De jyske foldudbytter vil han gennemgående sætte lidt lavere.⁹⁴

Over for den ofte hørte påstand om, at avlen på bondejord lå væsentligt under det, der var det normale i godsbruget, er der dog grund til at komme med et par reservationer. Som allerede nævnt var det de samme jorddykere, som drev såvel hovmarkerne som deres egne marker. Hvad bønderne måtte savne af økonomisk og teknisk formåen, kunne de ganske givet opveje gennem et personligt kendskab til jorden og dens muligheder. Vi hører så meget om fællesskabets dårlige sider, men meget mindre om dets iboende muligheder for indbyrdes konkurrence mellem dygtige landmænd, det også muliggjorde. I realiteten ved vi meget lidt om, hvordan fællesskabet fungerede i praksis, hvordan kommunikationen foregik, når det sidste krus øl var skyllet ned på bystævnet. Ærgerligt at en Jens Juel overlod det til Rasmus Christiansen at skildre dagliglivet i 1700-tallets landsby.

Den animalske produktion

Det står fast, at kornproduktionen spillede en stadig større rolle i datidens landbrug. Det er dog hævet over enhver tvivl, at husdyrbruget og da især mejeriproduktionen fulgte godt med. Bent Schiermer Andersens tidligere omtalte undersøgelse over det, man kunne kalde det 18. århundredes omlægning fra studehold til mejeridrift, viser tydeligt, at studeopdræt efterhånden var blevet en noget usikker forretning.⁹⁵ De stigende kornpriser gjorde det efter alt at dømme mere lukrativt at sælge kornet end at fodre studene hermed. Indkrævede indberetninger fra 1782 viser i hvert fald, at de fynske og lolland-falsterske staldgårde på det tidspunkt helt havde opgivet studeopdrættet. Det samme gør sig gældende for 2/3 af de sjællandske staldgårde, mens omvendt 2/3 af de jyske stadig går ind for studene. I hened halvdelen af tilfældene oplyses det, at man i stedet er gået over til mejeridrift.⁹⁶

Det er på forskningens øjeblikkelige stade umuligt at afgøre, hvorvidt denne omlægning forløber stødvis eller som en jævnt fremadskridende proces gennem det meste af århundredet. På de godser, der indgår i den prishistoriske undersøgelse

94. Stavnsbåndsløsningen, s. 24-27 og 89-91.

95. Staldgård – eller hollænderi? jfr. note 64.

96. Schiermer Andersen, anf. arbejde, s. 402f.

gelse, har man århundredet igennem hollænderibesætninger på 100 køer eller mere, som oftest forpagtet ud til en »hollænder«. De forskellige kvægsyge-epidemier i det 18. århundrede, først og fremmest de alvorlige udbrud 1745-47 og 1768-69, må dog have betydet alvorlige tilbageslag for den samlede husdyrproduktion. Godsregnskabet for Gaunø i Sydsjælland viser således, at man i 1760'erne her opstaldede en 6-700 stude hvert år, men i 1767-68 er tallet helt nede på 415. Ikke færre end 186 dyr var bukket under for sygdommen. Vordingborg-egnens rytterbønder oplevede i 1730' og 1740'erne flere nærmest ødelæggende epidemier blandt køer, får, svin og heste. I vinteren 1739-40 bortdøde alene en 10.000 stk. husdyr.⁹⁷

I godsforvalterbreve fra en noget senere periode spøges stadig mindelser om fortidens katastrofer. Bøndernes kreaturer var ikke særlig modstandsdygtige over for ondartede dyresygdomme efter en vinters sultefodring. Ikke sjældent måtte dyrene ligefrem rejses op i stalden, inden de kunne komme på græs. Mange steder blev kvæg en mangelvare oven på en sådan vinter. »Gud bevare os fra at købe kvæg i Sjælland ...«, lyder godsinspektør Hans Smidths fromme ønske fra Korse-litze 1. maj 1787 i umiddelbar forlængelse af en beretning om salg af hollænderikøer til rene fantasipriser.⁹⁸ En omsiggribende kvægsygeepidemi omkring 1789-90 blev dog taget i opløbet som følge af veterinærmyndighedernes resolute indgriben.

Men hvor mange kreaturer og heste havde en bonde da i 1700-tallet? For århundredets begyndelse har Fridlev Skrubbeltrang meddelt nogle tal fra landboskifter på godserne Vallø, Billesborg og Gunderup, atter sammenholdt med samtidige synsforretninger. Gennemsnitligt har en bonde da en besætning på 8 heste, ikke mindst som følge af kravene fra hoveriet⁹⁹, 1 stud, 3 køer, 1-2 ungkreaturer, 9 får og lam og 10 svin. Tilsvarende oplysninger fra Kronborg krongodsdistrikt 1716-19 følger dette mønster, omend med en stigende tendens.¹⁰⁰ Karl Peder Pedersens resultater fra en endnu upubliceret undersøgelse af fæsteforholdene på Erholm-Søndergårde ved Årup på Fyn viser klart, at kreaturholdet vokser støt gennem århundredet, således at en helgård i 1790'erne har en besætning på 8-9 køer mod 3-4 et hundredår tidligere. På husmandsstederne under samme gods var tallet 1-2 køer.¹⁰¹

97. Holger Munk, *anf. arbejde*, s. 189-208.

98. *Storlandbrug under omformning*, s. 204.

99. En forordning fra år 1701 påbød faktisk bønderne at holde 8 »dygtige bæster« (Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste*, s. 161). Forvalteren på Fuirendal skriver 4. juli 1786, at en bonde må have mindst 6 »kreature« for blot at klare eget markarbejde (*Storlandbrug under omformning*, s. 129).

100. Fridlev Skrubbeltrang: *Nogle kilder til ældre dansk landbrugsstatistik*, *Historisk Tidsskrift*, 11.rk, bd. 1, 1945, s. 270-81.

101. Karl Peder Pedersens undersøgelse agtes publiceret af Landbohistorisk Selskab i nær fremtid.

Forvalterbrevene viser utvetydigt, at interessen for mejeridrift vokser stærkt i 1780'erne. Korselitze får en ny kostald 1786-87, udstyret med iskælder og andre nymodens indretninger; Fuirendals »gamle kohus« bliver 1787-88 gjort en fem alen bredere, så det »efter holstensk brug« kan rumme to rækker køer med en fodergang i midten.¹⁰² Også Frederiksgave får en ny kostald i 1778 med plads til 200 køer og seks år senere en tilsvarende svinestald, hvortil vullen ledes direkte fra ostemejeriet. Omtrent samtidig får man her en hestetrukket smørkærne.

Spørger man nu, hvor meget mælk datidens køer gav, må svaret påny blive lidt undvigende. Falbe-Hansen bringer en enkelt oplysning fra Falster. Her gav køerne »før udskiftningen« kun en 3-4 pottes mælk daglig og det vel at mærke om sommeren.¹⁰³ Det prishistoriske indsamlingsarbejde giver visse antydninger herom, når man sammenholder mejeriproduktionens størrelse med antallet af køer jfr. nedenstående opstilling:

Periode	Gods	Mælkeydelse pr. ko	Smørydelse pr. ko	Osteydelse pr. ko
1754-59	Giesegård	590 liter	28 kg	—
1768-79	Løvenborg	—	84 kg	19 kg
1773	Frederiksgave	1500 liter	28 kg	40 kg
1782-96	Lindborg	—	28 kg	41 kg

Oplysninger fra Støvringgård 1734-42 viser, at afgiften fra en hollænderiforpagtning da androg 3½ rdl. pr. ko. Henimod 1800 er denne afgift steget til det tredobbelte, jfr. oplysninger fra Frederiksgave 1798.

For den øvrige del af landbrugsproduktionen har vi kun spredte oplysninger i godsregnskaber og bondedagbøger. Svineholdet fik naturligvis en stigende betydning i løbet af århundredet. Affaldsprodukterne fra smør- og ostefremstillingen skulle naturligvis udnyttes. Dertil holdt bønderne svin i varierende omfang, hvad enten de nu fandt deres føde på de afhøstede marker eller i oldenrige skove. Alene færeholdet har i visse egne, ikke mindst de jyske hedeområder, haft et sådant omfang, at det får samme betydning som kobesætningerne andetsteds.

I tilslutning til den internationale debat, der gennem de senere år har rejst sig om en førindustriel udvikling i landdistrikterne¹⁰⁴ har Ove Hornby og Erik Oxenbøll undersøgt to former for tidlig hjemmeindustri i Danmark: lærredsfremstilling og uldbinderi. Førstnævnte var især udbredt i Vendsyssel, i Randers og Ribe amter samt på Nordfyn, hvorimod uldbinderiet naturligt nok var et decideret

102. Storlandbrug under omformning, s. 142 og 147.

103. Stavnsbåndsløsningen, s. 76.

104. Se f.eks. F. Mendels: Proto-industrialization: The First Phase of the Process of Industrialization: *Journal of Economic History*, XXXII, 1972, s. 241-61.

jysk anliggende, atter med Viborg og Ringkøbing amter som de egentlige kerneområder. Det er dog bemærkelsesværdigt, at råvarerne hør og uld i stor udstrækning måtte hentes fra andre egne eller ligefrem importeres. På grundlag af opgørelser fra 1830'erne mener de to forf., at en uldbinder kan have haft en årlig nettoindtægt på $4\frac{1}{2}$ rdl.¹⁰⁵

Som Ove Hornby og Erik Oxenbøll selv gør opmærksom på, er historien om tidlig dansk hjemmeindustri dog langt fra udforsket til bunds. I de fleste af 1700-tallets danske landbohjem har der foregået husflidsaktiviteter af forskellige slags. Dertil må føjes andre former for bierhverv, alt efter de lokale muligheder og traditioner. Holger Rasmussens store undersøgelse af fiskeriet i Limfjorden viser tydeligt, hvor afhængig egnens befolkning som helhed var af disse aktiviteter.¹⁰⁶

Konjunkturudviklingen århundredet igennem og landbrugets reaktion herpå

Set i et enkelt overskue gennemløber dansk landbrugsøkonomi i denne periode to forløb: Op til 1750 kan man nærmest karakterisere udviklingen som en udramatisk fremvækstperiode, hvor der nok er tale om mærkbare op- og nedgange, men hvor udsvingene holder sig inden for de engang givne yderpunkter. Et stykke ind i 1750'erne brydes den rolige rytme, priserne bevæger sig derefter opad i stedse stærkere stigninger. Kommer der tilbageslag som i anden halvdel af 1770'erne og i 1780'erne, er de ret kortvarige og lavpunkterne ligger et godt stykke over det niveau, der var gældende før 1750. Den skitserede udvikling gælder i første række kornpriserne, men de animalske produkter følger godt med i udviklingen, sådan som det fremgår af figur 1: Kapitelstaksterne for byg, smør og flæsk fra Ribe stift 1660-1800.¹⁰⁷

Det må dog bemærkes, at kapitelstaksterne for smør og flæsk ikke viser helt de samme udsving som taksten for byg.

Figur 2: Priser på byg på Sjælland 1720-1800, sammenholdt med priserne på bygningsmaterialer.

Som det fremgår heraf, forbedres bytteforholdet mellem landbrugets salgs- og købspriser stadig fra 1730'erne og fremefter.

Denne prisudvikling er almeneuropæisk i sit forløb, omend der naturligvis kan eftervises forskelle fra land til land. Den tyske konjunkturforsker Wilhelm Abel har i 2. udgaven af sit pionerværk fra 1935 om agrarkriser og agrarkonjunkt-

105. Proto-Industrialisation before Industrialisation? The Danish Case. *Scandinavian Economic History Review*, XXX, No. 1, 1982, s. 3-33.

106. Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og Centraldirigering. *Nationalmuseet, Folkelivsstudier* 2, 1968.

107. De to grafer er udarbejdet af stud. mag. Ole H. Christensen i forbindelse med den kommende udgivelse af priserne fra 19 danske godsregnskaber, jfr. note 91.

rer¹⁰⁸ kunnet inddrage det meste af den prishistoriske litteratur, der siden da er udkommet.¹⁰⁹ Hvor kapitel 6 – tiden 1700-1750 – har overskriften »Nedgang og depression« har kapitel 7 den mere optimistiske formulering »Landbrugets fremgang 1750-1800«. Det er ikke her stedet at gå nærmere ind på Abels årsagsforklaringer: den kraftige befolkningstilvækst og den stigende ædelmetal-udmøntning, omend det forekommer lidt påfaldende, at han i strid med sine egne udgangspunkter må kombinere en pengehistorisk forklaring à la Jean Bodin med en malthusiansk ernæringsproblematik.

Mindst af samme betydning for landbrugets økonomi er dog spørgsmålet om udbyttets størrelse, afhængig som det er af faktorer som dyrket areal, de herskende dyrkningsforhold og vejrliget.¹¹⁰ Hertil slutter sig naturligvis landmandens vurdering af konjunktursituationen og i sidste instans hans muligheder for at indrette sin bedrift derefter. Det siger sig selv, at en fattig dansk 1700-tals bonde med 6-8 udlevede bæster, en 3-4 magre køer, nogle får og et par omstrefjende skovsvin næppe har haft de store muligheder på for kort sigt at gøre gode tider endnu bedre. Nu er en total landbrugsomstilling imidlertid en langstrakt proces, og er en landmand først blevet overbevist om, at en givet tendens i konjunkturudviklingen holder sig, følger han uden videre i foregangsmændenes fodspor, hvad enten disse er godsejere (forpagtere) eller mere formuende bønder.

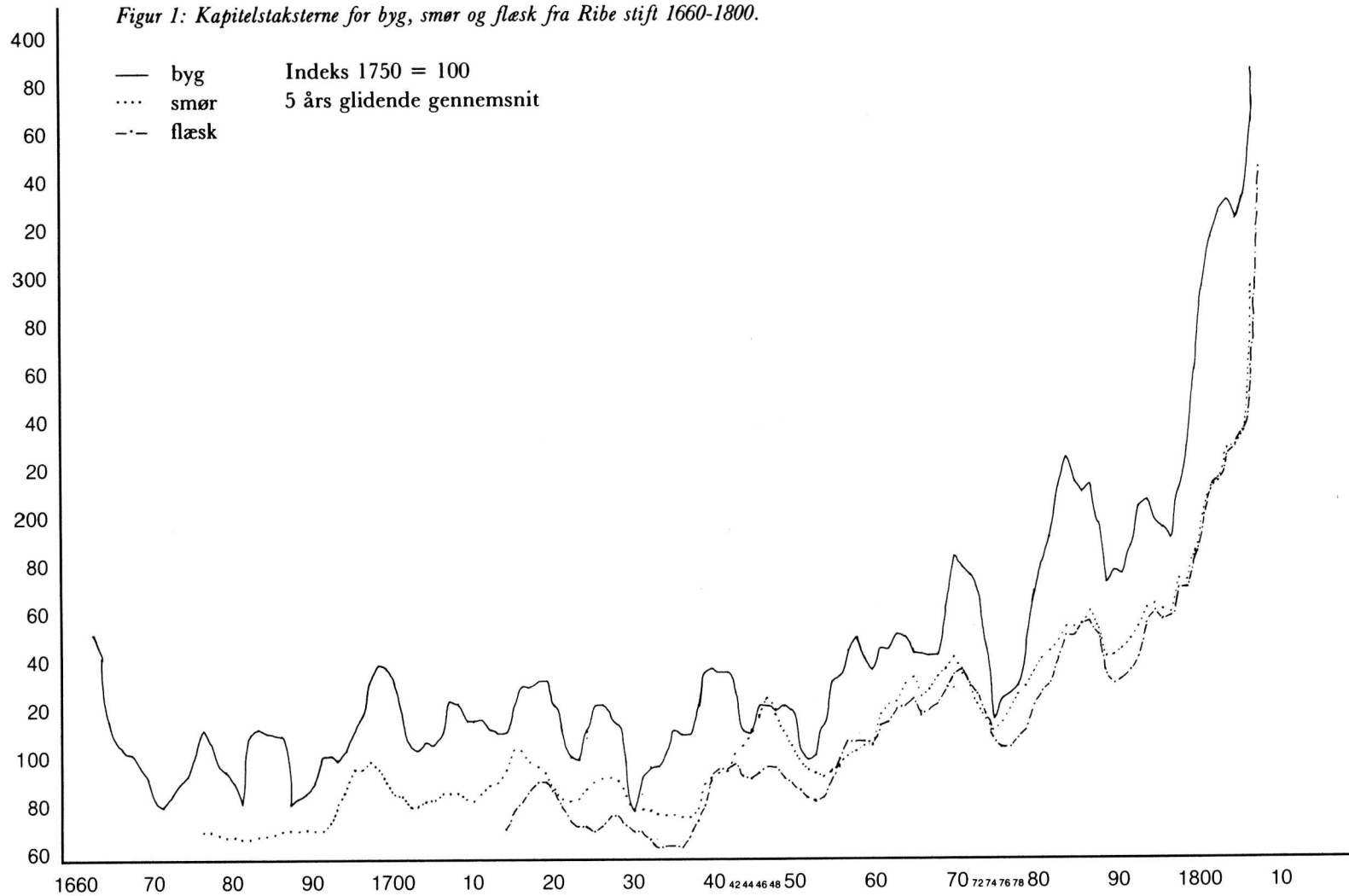
Desværre råder vi ikke over optegnelser, der viser bøndernes reaktionsmønster det 18. århundrede igennem. Vi må da i stedet ty til vurderende udsagn, fremsat af godsforvaltere og andre med nær føling med landbrugets problemer. Sammen med iagttagelser, som er gjort i forbindelse med det prishistoriske indsamlingsarbejde, kan de formentlig give et vist billede af udviklingen. Det bør i denne sammenhæng ikke overses, at godsforvaltere kunne have en taktisk interesse i at fremstille tingene i et dystere skær end der egentlig var basis for. Det gav et vist råderum i den ikke altid lige misundelsesværdige stilling at skulle være mellemlid mellem bonde og godsejer.

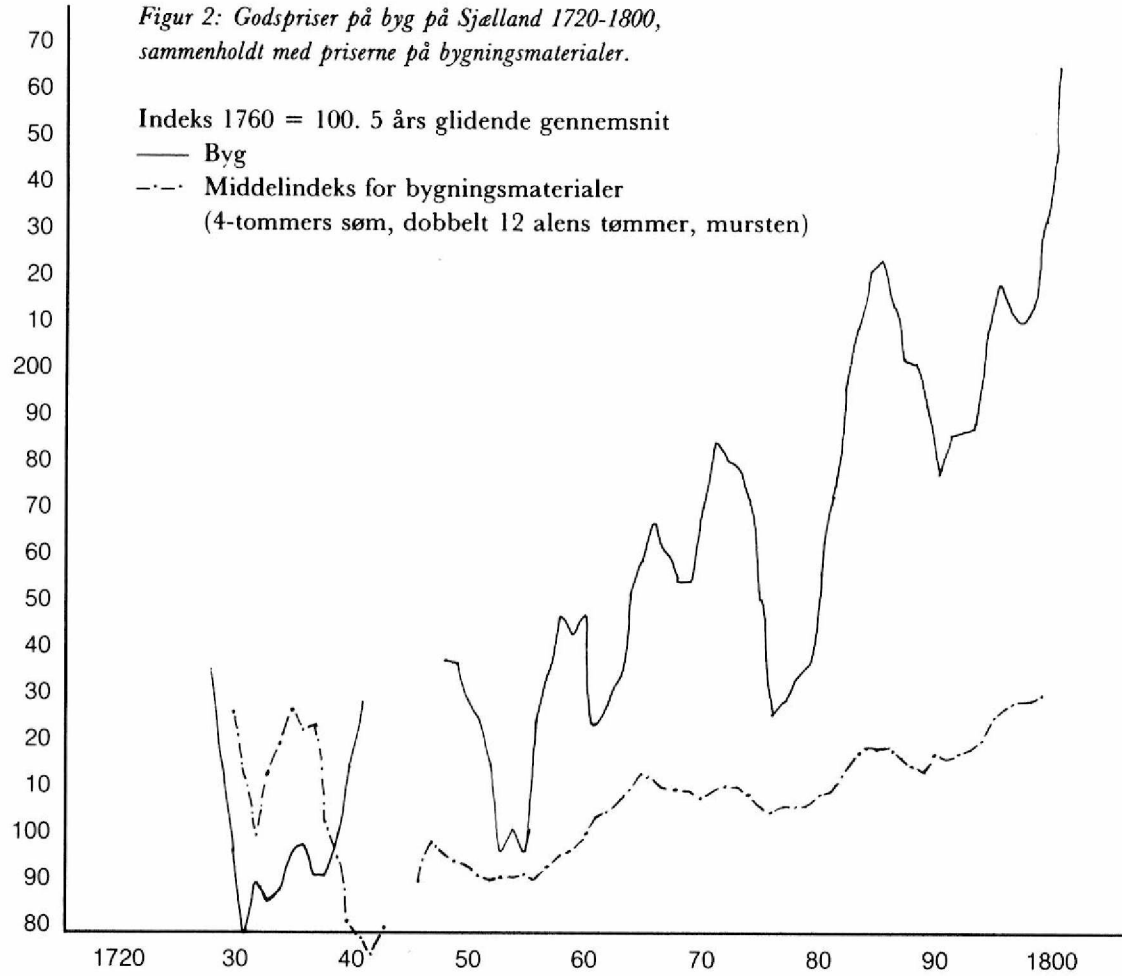
108. Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter, Hamborg 1966.

109. En oversigt over denne litteratur er meddelt af nærværende forf. i 1066. Tidsskrift for historisk forskning, 1. årgang nr. 2, 1971 og i samme tidsskrift, 5. årgang nr. 4, 1976, s. 3-23.

110. Her kan generelt henvises til Flemming Mikkelsens arbejde Klimaændringer og samfund ca. 1500 til 1850, jfr. p. 9-41.

Figur 1: Kapitelstaksterne for byg, smør og flæsk fra Ribe stift 1660-1800.

I forenklet form kan billedet af det 18. århundredes landmandssituation da tegnes således periode for periode.

1700-20

Det forhåndenværende materiale giver desværre ikke holdepunkter for en nærmere karakteristik af konjunktursituationen. Det ser dog ud, som om de ydre og indre produktionsbetingelser ikke ændres væsentligt i løbet af disse år. Priser fra Fussingø 1698-1732, Odden 1703-32, Lindenberg 1714ff og »Gisselfeld husholdningsregnskab« 1706-40 viser dog ret entydigt 5 års fluktuationer med toppunkter omkring 1710 og 1720. Den internationale kornkrise omkring 1709 afspejles tydeligt i meget høje priser.

1720-50

Disse 30 år præges af kraftige svingninger i kornpriserne, hvilket nok må ses i sammenhæng med en begyndende orientering mod husdyrbruget.

Det relevante prismateriale er hentet fra 2 sjællandske, 1 lolland-falstersk, 2 fynske og 3 jyske godsregnskaber, suppleret med oplysninger fra forvalterbreve fra Halstedkloster (Baroniet Juellinge) 1727-40 og Holger Munks bog om rytterbonden.

Periodekarakteristik: Efter et prisfald 1720-25 kommer en mindre opgang til 1728, men ellers må man karakterisere 1720'erne som et årti med klart depressive træk. I årene 1728-33 går priserne i bund (»landbrugskrisen«) og brevene fra Halstedkloster udpeger entydigt årene 1730-33 som de værste i mands minde. Gang på gang udtrykkes her medynk med den fattige bonde, som alene har kornsælget at falde tilbage på, godsejeren til bedrøvelighed og udgift. Købmændene benytter sig heraf ved i de første tærskemåneder september-oktober at underbetale bonden, der ikke mindst af hensyn til skatternes og afgifternes rettidige betaling må føre sit korn til markedet, så snart det er tærsket. Fra 1735 – det bedste kornår forvalteren kan mindes – retter kornpriserne sig noget og når et toppunkt 1740¹¹¹ for så endelig at flade lidt ud i løbet af 1740'erne. Priserne på smør og flæsk er noget mere faste, hvad der nok må ses i sammenhæng med kvægsyge-epidemierne 1739-40 og 1745-47. Det intersektorale bytteforhold forskydes i landbrugets favør.

Spredte oplysninger om høstudsigterne peger på 1721, 25, 28-29, 1733-35, 1745 og 47 som gode høstår, hvorimod 1730'ernes begyndelse samt årene 1741, 43, 46 og 48 falder betydeligt dårligere ud.

111. Om denne kortvarige krise, se Jens Holmgaard: Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740. *Historie*, XII, hefte 3-4, 1978, s. 334-59.

1750-70

Motiveringen for denne periodeafgrænsning må nærmest være den, at vi her er vidne til en jævnt stigende opgang. Men 1750'erne er også præget af misvækst – på samme måde som kvægsygen hærger i flere omgange i 1760'erne.

En nærmere karakteristik af perioden må tage sit udgangspunkt i et mærkbart prisfald i begyndelsen af 1750'erne, der til gengæld følges op af en endnu kraftigere prisstigning i forbindelse med den alm. europæiske prisopgang i konsekvens af Den præjisiske Syvårskrig 1756-63. Prisniveauet holder sig stort set resten af årtiet ud.

Over for det stigende krav om en intensiveret jorddyrkning, sådan som det især kommer til orde i 1757-landbokommissionens arbejde for at få landsbyfællesskabet erstattet med en begyndende udskiftning¹¹², stiller landmændene på de jyske udmarksjorder sig dog ret afvisende. Indhegning eller indgrøftning vil gøre et betydeligt indhug i de sparsomme naturreserver, siges det ret enslydende, hvortil kommer de sociale konsekvenser ved en omfordeling af de tidligere fælles benyttede arealer.

1770-79

Vi står her over for et overgangsår, hvor en kraftig prisstigning på korn i begyndelsen af 1770'erne – 1771 er et internationalt hungerrår – afløses af et lige så kraftigt fald i anden halvdel af decenniet.

Den meddelte karakteristik bygger på materiale fra 6 sjællandske, 3 fynske og 3 jyske godsregnskaber, suppleret med godsforvalterbreve fra Holsteinborg og Fuirendal samt Jens Holmgaards udgave af 1778-kornindberetningerne.

De klart depressive træk i anden halvdel af 1770'erne må nok ses på baggrund af en tendens til overinvesteringer i årene lige efter 1770. Prisedgangen rammer denne gang også de animalske produkter. Kornindberetningerne fra 1778 udpeger stort set samstemmende dyrkningsfællesskabet, taget i ordets bredeste betydning, som ondets pælerod, men kornsjakkerne (og -blanderne) blandt landets købmænd går heller ikke ram forbi. Men staten kunne også gøre en del herved, siger mange indberetninger, såsom eksportpræmiering og -kontrol i sammenhæng med oprettelse af centrale kornmagasiner. A. G. Molkte til Bregentved og med ham flere godsejere ser kobbelfbruget som genvejen til et bedre landbrug, men ellers peges der ikke på nemme løsninger på problemet. De jyske og i nogen grad de sjællandske veklager er dog holdt i en noget dyster tone, sammenlignet med den optimisme, man trods alt kan spore i de fynske og lolland-falsterske

112. Hans Jensen; anf. arbejde, s. 36-43.

indberetninger. På Fyn betones især kvægbrugets sidestilling med agerdyrkingen.

Gode høstår: 1771 og 1774, ret gode 1777-79 og ringe 1772 og 74.

1780-89

På een gang det store reformår og samtidig de år, hvor en opadgående pristen- dens brydes en sidste gang.

De ovenfor omtalte godsregnskaber, suppleret med forvalterbreve fra 5 godser¹¹³ og Christian Andersens dagbog 1786-97¹¹⁴ danner baggrunden for den følgende karakteristik.

Trods prisopgangen oplever dansk landbrug i årene 1780-85 et kraftigt tilbage- slag. Misvækst med efterfølgende dyrtid og fodertrang skaber i forbindelse med kraftige byrdepålæg fra det offentlige side¹¹⁵ en udtalt misstemning blandt land- mændene, store som små, fri som stavnsbundne. Da man så i 1787 får en overmå- de rig høst efter flere års prøvelser, falder priserne prompte en tredjedel eller mere! De, der vil følge den alm. tendens til øget husdyrhold og dermed mejeri- brug, bliver da konfronteret med høje priser på heste og kreaturer. Men en Christen Andersen tjener penge hver eneste dag, mest dog nok ved at handle.

Som allerede antydet er 1780'erne præget af en række dårlige høstår med det resultat at kreaturerne i ordets egentligste forstand sultefodres. Dertil kommer så andre problemer. Forvalteren på Scheel noterer 17. november 1788: »Soldaterne er hjemkommet til byrde for bønderne i dette besværlige år«. ¹¹⁶ Desuden udpeger forvalterbrevene klart det offentlige vejhoveri som en tung byrde for bondeland- bruget, især når det falder sammen med forårs- og efterårsarbejdet i marken. Og det gør det som regel.

1790-1800

Christen Andersens notits i sin dagbog 6. august 1796 efter at have solgt en række landbrugsvarer på torvet i Viborg »så alting var så usigelig dyre«¹¹⁷ kan stå som en dækkende overskrift til perioden.

Materialet, der danner baggrund for karakteristikken, er det samme som i de

113. Storlandbrug under omformning, passim.

114. Se note 28.

115. Hans Chr. Johansens disputats Dansk økonomisk politik i årene efter 1784 har i kap. 5 »Monar- kiets samfundsbeskrivelse ca. 1784« en oversigt over disse byrdepålæg.

116. Storlandbrug under omformning, s. 261.

117. Christen Andersens dagbog, s. 157.

forudgående tiår, omend både forvalterbrevene som Christen Andersens dagbog slipper op inden århundredskiftet.

Bortset fra et enkelt tilbagefald midt i årtiet (1796-97) fortsætter prisstigninger omend himmelflugten først starter i de allersidste måneder af århundredet. Forvalteren på Holsteinborg dvæler ved forskellige lejligheder ved Ærø-skippernes store betydning for en livlig kontanthandel med korn. Tidligere har netop den sendrægtige betaling fra købmændenes side, som bød kornsælgerne at vente en eller to terminer på betalingen subs. aftage købmandsvarer som betaling, været et evigt tilbagevendende problem.

Ude i horisonten lurer så iflg. samme kilde en nok så kontant efterspørgselsfaktor: krigen »hvortil Frankrigs såkaldte republik er ophavsmændene« (notits 26. februar 1793).¹¹⁸ Der tjenes gode penge i 1790'erne, og de bruges som oftest produktivt, som når Christen Andersen anskaffer sig en ny plov i 1794 og tre år senere hjælper sønnen Anders til at overtage en ledig fæstegård under hovedgården Skjern.

Mange bønder følger hovedgårdenes eksempel op ved at lade en mark med hvede indgå i sædskiftet, da denne afgrøde åbenbart er mere dyrkningssikker end f.eks. rugen. I hvert fald siger høstudsigterne for hvede 1771ff. nærmest enstonigt »god« i 1790'erne bortset fra de to sidste år, men her deler hveden skæbne med de andre kornsorter. I almindelighed er gode høstår reglen, ikke undtagelsen. Løvenskiolds tidligere nævnte »hoveridagbog« viser da også ganske instruktivt, hvorledes 42 hovedgårde, heraf de 29 på Sjælland, indrettede deres markstruktur og deres landbrugsbedrift i det hele taget efter de nyeste signaler i tiden med 8-11 marker på maks. 60-70 tdr. land stykket, de 4-5 som sædemarker og resten som græs (hø). Sædskiftet er typisk hvede-byg-rug og havre med kløver i bunden. Koholdet er på 100-200 køer.

Landbrugsteknikk sker her visse ændringer. Løvenskiold antræffer på Borreby og Juellund en moderne tærskemaskine, ligesom der findes langt flere rensemaskiner end der gjorde i 1770'erne, sådan som det kommer til orde i 1778-indberetningerne.

Afsluttende bemærkninger

Det billede, der her er søgt opridset af det danske landbrugs udvikling i det 18. århundrede, kan nok forekomme noget uskarpt i konturer såvel som indhold. Vi savner tal til belysning af den nationale udvikling, og vi savner viden om de enkelte bedrifters produktion, såvel på kortere som på længere sigt. Fem-seks generationer af landmænd med vidt forskellige forudsætninger arbejdede sig gennem Store nordiske Krig, krise, stavnsbånd, kvægepest, diverse landbokommissio-

118. Det prishistoriske materiale, Institut for økonomisk historie.

ner, Den florissante Handelsperiode, bondefrigørelse for så endelig at stå overfor 1790'ernes almindelige landbrugsvelstand. De skiftende bondegenerationer har dog næppe oplevet udviklingen som eet langt forløb, hvor frigørelsen ventede i den anden ende som belønningen for slid og afsavn undervejs. Hver har de stået med *deres* specielle problemer. Lønsomhed i produktionen var sagen. Når det at overtage en fæstegård efterhånden blev en slags arveret, må det ses som et tegn blandt mange andre på, at den enkelte gård sikrede sin bruger mere end til dagen og vejen.

Men hvis udtrykket en voksende familiær velstand er en brugbar sammenfatning af en århundredlang udvikling på mikroplanet, hvordan da skildre den lange linje i det nationale forløb? Det forekommer da, som om der er en nærmest Braudel'sk tredeling af tidsforløbet: den »lange tid«, hvor markedet for danske landbrugsvarer bliver mere og mere differentieret, den »mellemlange tid«, hvor hver enkelt bondegeneration tilpasser produktionen til de ændrede markedsforhold, og endelig den »korte tid«, hvor regeringen gennem politiske tiltag bestræber sig på at støtte den mest produktive del af erhvervet.

Fra billede til indhold: godt 2.000 større brug, ca. 60.000 bondebrug og en 15-20.000 husmandsbrug kunne selv i det primitive landbrugs tidsalder producere mere end 6-700.000 danskere kunne forbruge. Overskuddet måtte da afsættes uden for kongerigets grænser; oprindelig på de traditionelle markeder i Nord- og Nordvesteuropa, senere i en lidt større periferi, England ikke at forglemme. Trods en omfattende modernisering, hvis virkninger også mærkedes i Danmark, kunne engelsk landbrug ikke helt magte at forsyne 9 mill. omkring år 1800 med kun 6 mill. halvtreds år tidligere. Modsat engelske historikere, som i snart mange år har diskuteret den mulige vekselvirkning mellem den agrare og den industrielle revolution i 1700-tallets England¹¹⁹, har danske forskere aldrig omtvistet landbrugets absolutte forrang for bynæringerne. Alligevel kunne der være god grund til at se nærmere på hjemmemarkedets betydning. Forbrugernes antal voksede uophørligt, og som Poul Thestrups undersøgelse viser, krævede de efterhånden en mere varieret kost. Såvel eksport- som mellemhandelens organisation og funktion kræver også nærmere undersøgelse i sammenhæng med samfærdslens udvikling. Anders Monrad Møllers værk om provinsens handelsflåde antyder her nogle muligheder for at nå til dybere indsigt i den nationale samhandel på tværs af landsdelene. W. Abel betoner i sin tyske landbrugshistorie¹²⁰, hvor kraftigt den tilsvarende tyske landbrugsmodernisering slår igennem i handelsleddet. Fra engelsk side har en forsker som D.E.C. Eversley stærkt hævdet det engelske hjemmemarkeds betydning for væksten i landbruget.¹²¹

119. Se f.eks. Phyllis Deane & W. A. Cole: *British Economic Growth, 1688-1959*, London 1962 – J. D. Chambers & G. E. Mingay: *The Agricultural Revolution, 1750-1880*, London 1966.

120. *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, s. 301-03.

121. D.E.C. Eversley: *The Home Market and Economic Growth in England, 1750-1780. Land, Labour, and Population in the Industrial Revolution*. (eds. E. L. Jones & G. E. Mingay), London 1967, s. 206-59.

Når markedssituationen kommunikeres videre til landmændene gennem købmænd, skippere og andre former for handlende, opstår det problem, hvordan den enkelte landbruger skal udnytte de forhåndenværende muligheder. Den modernisering, dette fører med sig, er da også et resultat af de tekniske forbedringer i selve landbrugsvirksomheden. Lige siden Arthur Youngs dage i slutningen af det 18. århundrede har engelsk forskning især interesseret sig for netop dette aspekt, gerne ud fra nærmest sagnomspundne lederskikkelser som Jethro Tull, Charles Townshend og Coke of Norfolk.¹²² Chambers & Mingay lægger da også megen vægt på den særlige engelske form for udskiftning, »enclosure« (frit oversat: storgodsudvidelse) samt andre tekniske nyvindinger.¹²³ Her for nylig har en anden engelsk forsker ligefrem villet gøre kvælstofopsamlingen i jorden i konsekvens af dyrkningen af bælplanter til det centrale element i »the agricultural revolution«.¹²⁴

Opdyrkning på den ene side, driftstekniske fremskridt på den anden – det er for engelsk som for dansk 1700-tals landbrug det afgørende. Når pløjelandet udvides og udbyttet pr. arealenhed stiger, forbedres det samlede høstresultat. Deane & Cole's skøn over den engelske udvikling på de to vækstområder udgør hhv. 30% og 10%.¹²⁵ Denne vægtfordeling kan Chambers & Mingay erklære sig enig i¹²⁶, hvorimod den tyske forsker Friedrich-Wilhelm Hennings i overensstemmelse med W. Abels opfattelse nærmest synes at sidestille de to vækstfaktorer.¹²⁷

For Danmarks vedkommende foreligger en række skøn, mest af ældre dato, som Falbe-Hansen bringer i revideret og kommenteret skikkelse.¹²⁸ Mest skeptisk er han over for Erik Pontoppidans vurdering i »Oeconomisk Balance« fra 1759 (s. 41), hvorefter opdyrkingen siden matriklen af 1682 skulle udgøre 1/6 af hartkornet eller 60.000 tdr. htk.¹²⁹ Spørgsmålet er dog, om ikke Pontoppidan med sit skøn har ramt temmelig rigtigt. På de godser, der indgår i den prishistoriske undersøgelse, kan vi konstatere, at arealfremgangen i forhold til 1682-tallene i det mindste udgør 100%, ja på et enkelt gods som Giesegård er der ligefrem tale om tidobling.¹³⁰ For bondejordens vedkommende ligger tallene dog meget lavere. Rise Hansen og Axel Steensberg har for tre sjællandske landsbyers vedkommen-

122. Se f.eks. kap. VII-X i Lord Ernle: *English Farming Past & Present*, 1. udgave London 1912, senest 6. udgave 1961 med indledning af G. E. Fussell & O. R. McGregor.

123. *The Agricultural Revolution*, kap. 2 »The 18th Century Expansion«.

124. G.P.H. Chorley: *The Agricultural Revolution in Northern Europe, 1750-1880: Nitrogen, Legumes, and Crop Productivity*. *Economic History Review*, XXXIV, Part 3, 1981, s. 71-93.

125. *British Economic Growth*, s. 62-65.

126. *The Agricultural Revolution*, s. 35.

127. *Phasen der landwirtschaftlichen Entwicklung unter besonderer Berücksichtigung der Ertragsverhältnisse*. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, Heft 1, 1982, s. 2-27.

128. *Stavnsbåndsløsningen*, s. 17, 27 og 91-94.

129. Jfr. i øvrigt Henrik Pedersen: *De danske landbrug*. Fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688, 1928 (1975), s. 353.

130. Thorkild Kjærgaard ref. på s. 32f. en udtalelse fra en samtidig kender af dansk landbrug (V.A. Hansen) om, at en forøgelse af hovmarkerne på 40-75% var det normale 1771-80.

de konstateret en opdyrkning 1682-1768 på 9-25%, hvoraf halvdelen 1720-60.¹³¹ Når Falbe-Hansen med sit reducerede Pontoppidan-skøn og sin tilslutning til Begtrupps vurdering fra begyndelsen af 1800-tallet regner med en fordobling af Danmarks årlige kornproduktion fra 4,5 mill. tdr. til 9 mill. tdr., forekommer det grundlag af de ovenfor meddelte tal for høstudbyttet, som om han undervurderer det første tal og overvurderer sidstnævnte. En fremgang i foldudbyttet fra 4 til 5 giver i sammenhæng med en opdyrkning i størrelsesordenen 30-40% næppe et høstudbytte på 9-10 mill. tdr. Til gengæld skal man nok stærkere betone de sorts- og kvalitetsmæssige forskydninger, som foregår, ikke mindst hvededyrkningens store fremgang.

Opdyrkingen har på kort sigt betydet en tilbagegang for arealer med permanent græs og andre foderemner, men snart må dette tab have været opvejet af avlen af bælgplanter o.lign. Ikke alene var der flere kreaturer i staldene, men de skulle også have et bedre foder – og det hele året rundt – om de skulle levere mælk til mejeribrug. Den 1/4 mill. køer, man talte i 1774, passer i øvrigt snarere på situationen end 30-40 år tidligere.¹³² Reduktionen af studeopdrættet til fordel for en forøgelse af kobesætningernes størrelse ikke mindst på landets hovedgårde, peger klart i denne retning. Omkring 1800 må vi nok regne med et koantal på henvend 400.000. I så fald er smørproduktionen af størrelsesordenen 10 mill. kg. Med de stærkt stigende kreaturpriser har kreaturholdet for de fleste bedrifter har dette krævet store investeringer. Men udbyttet fra husdyrbruget har de fleste steder nærmet sig det, man fik ind for kornet.

Desværre er der her overvejende tale om skøn, for ikke at sige gætterier. Vi savner hårdt lokale og regionale undersøgelser, som kunne vise samspillet mellem de enkelte produktionsfaktorer. Selv om vi må tro, at produktiviteten pr. arbejder næppe gik meget frem i det 18. århundrede, kunne det dog være rart at kunne skønne noget mere realistisk herom. Udviklingen i *begyndelsen* af 1700-tallet, hvorover vi knapt tør danne os en forestilling, må jo indgå i sådanne beregninger. Beskæftigelsesgraden blandt daglejere og andre sæsonbeskæftigede ved landbruget har i perioder været meget lav, når man vurderer den ud fra godsregnskaberne oplysninger om udbetalte lønninger.

Om driftsudgifterne kan vi først udtale os, når der foreligger anvendelige godsmonografier. Det samme gælder rentabiliteten. En specialeopgave i historie, udarbejdet af Otto Nielsen og Bent Sørensen viser dog, at grevskabet Holsteinborgs besidder for tiden efter 1770 ikke kunne regne med stort mere end 1-2% forrentning af kapitalen. Det kunne da se ud, som om det måtte være en bedre forrentning at få denne kapital frigjort gennem fæstebøndernes selvejerløb. Ser man væk fra selvejers indsatsmotiverende virkninger på dets udøvere, melder sig det spørgsmål, om ikke bønderne var godt tjent med at lade godsejeren betale sin

131. Her citeret efter Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund, s. 242.

132. Stavnsbåndsløsningen, s. 23.

part af udgifterne ved udskiftning og udflytning plus de jordforbedringer, indhegninger og indgrøftninger, dette medførte. Utvivlsomt hjalp prisstigningen i 1790'erne og især inflationen efter år 1800 mange selvejerbønder over en kapitalkrævende etableringsperiode, nu hvor der ikke var en godsejerpatriarkalisme at støtte sig til.

Sideløbende med de her beskrevne ændringer i markedssituation og produktion forløb en social- og økonomisk-politisk udvikling, som i tidens løb førte til reformer på så at sige alle områder.

Stavnsbåndsløsningen i 1788 har som bekendt følgeskab af to andre frigørelses-tiltag: ophævelsen af kornmonopolet og af øksneprivilegierne. Ser man disse reformer i deres landbrugsøkonomiske sammenhæng, falder det i øjnene, at de i mangt og meget er et svar på landbrugets besværligheder 1775-85, akkurat som tiltagene i 1730'erne var regeringens reaktion på krisetilstande i det daværende landbrug. Der er dog den ikke ubetydelige forskel, at 1780'ernes prisniveau dannede bedre baggrund for vidtgående eksperimenter end situationen 50 år tidligere.

Fridlev Skrubbeltrangs socialhistoriske pionerundersøgelser bør nu følges op af økonomisk-historiske lokalstudier.